

Vesentum ves 60

KERESZTURY DEZSŐ

„Csak hangköre
más”

ARANY JÁNOS

1857–1882

Csorbán Györgynek
rejtői (vein) kezirattal és
hű nyelvtel:

Keresztury Dezső
87.

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

KERESZTURY DEZSŐ

„Csak hangköre más”

ARANY JÁNOS

1857–1882

„Ez a könyv egy Aranyról írt pályakép második fele”; olvashatjuk a régen várt könyv előszavában, amely két évtized késéssel követi Keresztury Dezső Arany Jánosról elkezdett monográfiájának „*S mi vagyok én...*” címmel megjelent első könyvét. A szerző előszava okát is adja e késésnek: „Lassan, sok töprengés, akadályoztatás közben készült. A költő életét és művét vizsgáló irodalom olyan gazdag és szerteágazó, hogy még a régen sürgetett bibliográfia sem készült el... Emellett a köztudatban élő Arany-kép, egész világunkkal együtt, alapvető változásokon ment át. Hogy amit írtam, hiteles legyen, a forrásokhoz kellett fordulnom. Tudom, hogy vállalkozásom nem lehet több becsületes kísérletnél, s hogy nem írhattam volna meg olyan személyes élmények nélkül, amelyek Arany életének és műveinek rejtett mozzanatait segítették megérteni... Irodalmunk egyik legrejtélyesebb géniusza érdekelt.” – Keresztury Dezső hatalmas ívű, „becsületes kísérlete” a *tragikus* Arany géniusza körül kalauzol mesteri módon: a költői beleélés érzékenységgel, az író ábrázoló és korfestő erejével és a tudós fölkészültségével. S halhatatlan modellje pályafutásának sokrétű és sokszempontú elemzése közben arra a nagy

kérdésre is választ igyekeznek adni, hogy milyen lehetett a közérzete – a helyzete – az Arany korában is nagyon ellentmondásos, törésekkel, szembenállásokkal, gazdasági, társadalmi, sőt nemzetiségi érdekellentétekkel is megosztott értelmiségielitnek, amelyhez Arany is tartozott, s amelyet „alighogy komoly szerephez jutott: megharmadoltak, szétszórtak, elhallgattattak, s amelyben Arany a katasztrófát túlélőkhöz, tehát a »kötelességüket remény nélkül is teljesítőkhöz« tartozott”.

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

Izsó Miklós Arany Jánosról készült
mellszobrának felvételét, valamint a kötetben
szereplő reprodukciókat

SZELÉNYI KÁROLY

készítette

MINDVÉGIG

*A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez
Ha jő a halál;
Ujjod valamig azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.*

*Bár a szerelem s bor
Ereidben nem forr:
Ne tedd le azért;
Hát nincs örömed, hát
Nincs bánat, amit rád
Balsors keze mért?...*

*Hisz szép ez az élet
Fogytig, ha kiméled
Azt ami maradt;
Csak az ősz fordultán,
Leveleid hulltán
Ne kívánj nyarat.*

*Bár füstbe reményid, –
S egeden felényit
Sincs már fel a nap:
Ami derüs, élvezd,
Boruját meg széleszd:
Légy te vidorabb.*

*S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más;
Ezzel ha elégszel,
Még várhat elégszer
Dalban vidulás.*

*Tárgy künn, s temagadban –
És érzelem, az van,
Míg dobban a szív;
S új eszme ha pezsdül,
Ne vonakodj restül
Mikor a lant hív.*

*Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
– Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.*

Szépirodalmi Könyvkiadó
Felelős vezető Tarnóc Márton igazgató
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (877272/8)
A kiadvány a Kner Nyomdában készült
Békéscsabán, 1987-ben
Felelős vezető Háromszéki Pál vezérigazgató
Felelős szerkesztő Domokos Mátyás

Műszaki vezető Ginács László
Képszerkesztő Kiss Marianne
A borító, a kötésterv és a tipográfia
Mikóczi Vilmosné munkája
Megjelent 33,21 A/5 iv terjedelemben
Sz 4546-1-8789

ISBN 963 15 3450 2

Tartalom

ELŐSZÓ 7

A NEMZET KÖLTŐJE

1857–1867 11

A katedrán 41

A nemzeti balladák 83

„Majd ezentúl prózát írok” 147

A szerkesztő 187

A nemzet költője 241

Csaba királyfi 310

„...legfőlebb két év...” 395

A PALOTA FOGLYA

1867–1882 439

A főtitkár 464

Műfordítások 495

A Bolond Istók második éneke 519

Az „Őszikék” 537

Toldi szerelme 597

UTÓHANG 637

Előszó

Ez a könyv egy Aranyról írt pályakép második fele. Ez is lassan, sok töprengés, akadályoztatás közben készült. A költő életét és művét vizsgáló irodalom olyan gazdag és szerteágazó, hogy még a régen sürgetett bibliográfia sem készült el. Megtörténhetik tehát, hogy bár gondosan tanulmányoztam a szakirodalmat, valami elkerülte a figyelmemet. Emellett: a köztudatban élő Arany-kép, egész világgunkkal együtt, alapvető változásokon ment át. Hogy amit írtam, hiteles legyen, a forrásokhoz kellett fordulnom. Tudom, hogy vállalkozásom nem lehet több becsületes kísérletnél, s hogy nem írhattam volna meg olyan személyes élmények nélkül, amelyek Arany életének és művének sokáig rejtett mozzanatait segítettek megérteni. Nem törekedhettem tehát a teljes szakmai apparátust munkáltató monográfiára. Irodalmunk egyik legrejtélyesebb génusza érdekelt; s a teljes filológiai eszköztár megmutatása legalább kétszeresére duzzasztotta volna a könyvet. Sok fontos részletre, elvégzendő feladatra így is éppen csak hogy fölkihíhattam a figyelmet. De talán sikerült Arany pályaképét az eddigieknél hitelesebben fölvázolnom. Az első kötet két évtizede jelent meg, és alig hozzáférhető. Ezért is, meg hogy ez a kötet is egy magában

érthető munka legyen, némelykor meg kellett ismételnem egy-egy, az első kötetben kifejtett mozzanatot. A tárgy egyébként is oly sokrétű, hogy annak, aki csak vázlatosan ismerteti is, itt-ott ismételnie kell. Az Aranyról kialakult vélemény csak az elmúlt évtizedekben is erősen megváltozott; magam is sok mindent világosabban látok már. Ezért is szükséges lesz majd egy mindkét kötet anyagát egybecsiszoló, a költő pályaképét egy ívben megrajzoló összefoglalásra.

A nemzet költője

sokkal az után írt be a Kapcsos könyvbe *Az élet mint tivornya* címmel. Ebben így tekint vissza „vigyázva” leélt életére:

*De, ha végig nézek romján:
Oly sivár, dúlt e tivornyám!
Mért nem ittam úgy, hogy jó rég
Én is a pad alatt volnék!...*

Ahogy az életmérleg e kettősségével, úgy lesz modernné a jelen tárgyainak, helyeinek, élményeinek villódzó fölidézése is.

5

Itt vagyunk Arany „modernségének” legtöbbször emlegetett tárgyánál: a fővárosnál.

Szeme előtt – sőt, láttuk, részvételével – játszódtott le Pest-Buda fővárossá alakulása. Az első nagy áradást, amely a forradalmat hordozta hátán, Arany, Petőfi mellett, boldogan élte át; a másodikat, a kiegyezés után, a Palota foglyaként, már „tört szívvel”, tele aggodalommal, föl-föléledő bizalommal és epés bírálattal. Ne feledjük, a döntő többségében nem magyar lakosságú Pest-Budát az a többször is megáradó és visszaszorított országos mozgalom tette idegen nyelvű kisváros-nagyfaluból magyarosodó fővárossá, amelynek erői Aranyt is vidéki emberből formálták nagyvárosivá; derékig – a rohamosan növekvő főváros lakosságának

nagy részével együtt – még a vidéken élt: oda kötötték az emlékek, a rokoni kapcsolatok, érdekek szálai. Ez a „félíg-meddig” helyzet, ez a nemegyszer már-már tudathasadásos lélekállapot jellemzi – s teszi olyan hitelesen modernné! – az *Őszikék* ilyen tárgy körű verseit. Senki Aranynál velősebb, meggyőzőbb hitelességgel nem írt addig költeményt erről a tárgyról, bár pedzették már előtte is.

Érthető, hogy a hozzá hasonló lélekállapotú olvasók úgy rajongtak a *Vásárban* című költeményért.

Megint egy ritka erejű indítás:

*Gyékényes, abroncsos alföldi szekér
Honnan cipel a sors – s e három egér?
Hoztál-e pirosló új buza-magot?
Mezők üde lelkét: friss széna szagot?*

Aztán: boldog-sajgó emlékképek a vidám s a viharjárt országról, egy bizakodó sóhaj a jobb sorsért s egy pillantás a „testi dologra ügyetlen” gyerekre, aki ezért adta fejét a bölcs tudományokra; s egy országos érvényű zárlat:

*De, hogy a mezőt, az anyatermészet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet.
Holtig sajog itt benn, – s tüzesebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.*

Az itt fölidézett alaphelyzet szabja meg Arany egész fővárosi költészetének jellegét. Nem az elide-

genedett nagyvárosi ember magánya az övé, hanem a gyökereitől, emlékeitől és vágyaitól elszakadni nem képes, életét egyre sűrűbb függönyökkel elleplező költő egyedülvalósága.

A versek tárgyvilága alapjában véve sem nem új, sem nem modern.

A pesti életképekhez több mint fél százada hozzá tartozott a vásáros szekér, a kiszolgáló, a pincér, a hírlapáruló, a cicomás úrhatnám polgár s a sznob nemes. A főváros roppant jövőjéről már Berzsenyi látomásozott, kérdéseivel tele volt az egész reformkori magyar közirodalom. De Arany voltaképpen nem is ezekről írt, hanem önmagáról: egy részvéttel, derűvel megidézett öreg pincér, hírlapáruló, egy vitriolos gúnnyal kipellengérezett rangos kol-dus, vagy Bonczék ürügyén. Az idevágó versek egy-egy derűsebb, keserűbb vonást mélyítenek el csupán az önarcképek sorozatán; Pest-Budáról leg-följebb annak a költőnek széljegyzetei, aki ebben az új környezetben is főként a maga érzésvilágának látókörébe eső dolgokat figyeli meg.

Modernek és nagyvárosiak azonban ezek a költe-mények előadásmódjukban, a szókincs sajátos ve-gyítésében, amelyben fontos szerep jut már a fővá-rosi keveréknyelv törmelékeinek, az élmény gaz-dag rétegződését kifejező, asszociációs fény-ár-nyék-ködnek, amely a költőnek megszokottan is új színtereket és alakokat belengi, s oly költői eszkö-zök alkalmazásában – főként a versszerkezet lazítá-sában, az élményrétegek sűrített egybeszövésében, a ritmika kiszabadításában a taktus egyhangú ko-

pogásából, s a rimelés igen változatos, alkalomsze-rűen disszonáns, merészen asszonáncos továbbfej-lesztésében –, amelyek nem kihívó újdonságukkal, hanem inkább friss szikrázásukkal hatnak. Legki-tűnőbb példája ennek a szokatlan tárgyat a hozzáil-lően stilizált formában bemutató előadásmódnak az *Ének a pesti ligetről*.

A versnek, Arany leggazdagabb „pesti” versé-nek, szerkezete, a szó megszokott értelmében, nincs. Ha tetszik: egy városligeti kirándulás leírása – emlékezetből, de a jelent, múltat s jövőt egybe-mosó egyidejűséggel:

*Kimentem a ligetbe újra
Hosszacska távollét után,
Hogy lássam: füve, berke, útja
Minő hatással lesz reám.
Annak találtam most is a mi,
(Régóta búvom s eleget).
Úgy összeillünk, párosan mi:
Kopott ember, kopott liget.*

Az indítás után, amely egyszerre utal a helyszínre, az elmúlt időre, a liget rangjára a költőhöz fűződő viszonyokban, mintha csupán az emlékezés szabad asszociációinak ereje cserélné a képsorokat. Ho-gyan lehet a ligetbe kijutni az árnyas, de zsúfolt és bűzös, vagy a paloták és romok közti poros forró-ságban vezető úton; omnibuszon „ha van hely fennakadni”, vagy velőtrázó, rozzant szekéren? A költő az utóbbit választja, mert „illet szerénység

mindenütt”; „a kapun kívül” leszállva újra átéli: „hogy örömük teljék a parkon: / Jó legyen a fül, szív, gyomor”. S ő mégis szereti a ligetet, főként, mert, ha elbolyong a tolongásból – különös oka a szeretetnek –: a szabadságot érzi; hogy a

*Ligetből (bár, maga kifáraszt)
Mehetnék a Tiszáig is.*

*Keletre, mint a berki szellő,
Mely a lombok közt rést talál...
Keletre, mint az égi felhő,
Mely ott egy kedves sírra száll.*

A szabadság nevében túri a nép szabad nyüzsgését, hiszen annak szabadtéri játéka ifjúságát hívják életre, sőt nyüzsgésében úgy érezheti magát, mint egy majorságban, ahol láthatja, hogyan él a természet, az időjárás; átélheti a liget lassú szépülését: bozótja, gazza nem bántja, mert a gyom is természetes; szívesen képzelem magát a „rengetegbe”, ahol eljátszozhat gondolataival – bár a holmira ügyelni kell! – elnézheti a zöld szigetet, ahol tisztelt jó ismerőse „történetét a magyar észnek / Megírta – most már szendereg”; csak az estére vár, hogy hazatérjen; haza, most már nemsokára véglegesen; megtanulhatta a ligetet adományozó egykori polgár ideállított emlékkövére:

*Nyerd bár világi életedben
Ég s föld minden koszoruit:
Neved csak az, mit e ligetben
Egy sírkő rád olvas: Fuit.*

Efféle „eszmefuttatásos”, szabadon csapongó vers egyetlen nagyobb méretű „bölcseleti” verse is: a *Honnan és hová*.

Ilyesfélét nemigen írt Arany: nehéz lenne ebben is valamilyen eredeti bölcseleti eszmevilág gondolatait fölfedezni. A *Csongor és Tünde* trochaikus nyolcasainak hatosokkal tagolt formájában olyan eszmékre utal a költő, amelyek úgy zsongják körül a társaságban és hivatalában, mint az élet elvillanó képei – a csillagászat, az idealizmus s a materializmus, a tudomány változó divatai, rangja és esendősége, vallástörténet, mely költészetté olvad: egyszóval a kozmosz csillagvilágának emberi vetülete. Mindez csak elvillanó fény, futócsillagok rajzása, amihez a költő a maga kétkedő, de mégis nyugodt református erkölcsiségével kapcsolódik: a mindenek elmúlásában, a „mély homályban” „kis fény is ha nagynak látszik”: abban lel fogódzót, hogy valahol nyoma marad költő voltának: „Hogy a föld körén bolyongtam / Egy barázdát én is vontam.”

Ezt a Mindenség távlataiban is megnyugvást hozó, tűnődő verset talán kissé bőbeszédűnek s fölösleges magabiztatással zárulónak érezte, mert nem sokkal később ezt a roppant képpel induló s

teljes rezignációval záruló tömör remeklést írta be a Kapcsos könyvbe:

*Belenézek a nagy éjszakába,
Alszik a föld, maga árnyékába;
Itt vagy amott csillagok röppennek:
Gondolatim is így jönnek-mennek.*

*Gondolatim szappanbuboréki
Csillogók, mint odafenn az égi:
De töredék mindkettőnek utja –
Mind szétpattan, mielőtt megfutja.*

Ezt a kozmikus háttérű lemondást korlátok közé szorítja a cím: *Meddő órán*. Arról a bizonytalanságról persze, amelyről nemcsak kifogásként írt a Gyulainak, húzódozó beletörődéssel, válaszoló levélben, más verseiben is szó esik. Az *Új folyam* indulásakor megjelenik ez már: *Az elkésett* nemcsak a „későn kelő” öregembert ironizálja, hanem a „leмент napját dicsérő” költőt is; s a gyerekkori „tökharang”-ra visszaemlékező öregúr úgy érzi: „Így kongatom most untalan / E verseket – bár hangtalan.” De e vers címe: *Naturam furca expellas* arra utal, hogy bottal sem lehetne kivenni a költőből a versírás szenvedélyét.

S a kétkedő nyilatkozatok után hamarosan végző, fölülmúlhatatlanul teljes, érett, mondanivalójában és formai gazdagságában, dacos forróságában és művészi fegyelmezettségében, játékosságában és eltökéltségében egyaránt végleges alakot ölt

Az egyik Ellinger készítette arckép alá verset írt Arany. Ennek alapján készítette 1886-ban fia ezt a Hátrahagyott Versek elé tett rézmetszetet, alá illesztve a versnek a Kapcsos Könyv-ben olvasható kéziratát

a költő régóta hordozott, félszavakba rejtett, de nyíltan is jelzett vallomása arról, hogy életének legfőbb értelme a költészet: a *Mindvégig*.

A gejzirként igen mélyről igen magasra szökő, kristálysugárzású indítás meghatározza az egész vers jellemét:

*A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez,
Ha jő a halál;
Ujjad valamíg azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.*

Ennek a versnek alakulása is eltér az Aranynál megszokottól: egyetlen sodrás emeli, ragadja magával benne a személyi lírával töményen átítatott szavakat, mondatokat, képeket, a háborgó érzéseket, izzó gondolatokat. Ha az ihlet a lélek különösen felfokozott, tudaton túli sugalmakkal telt, kegyelmi állapota: a *Mindvégig* Arany legerőteljesebben ihletett versei közé tartozik. Ez a lélekömlés rendeli a maga szolgálatára a szívdobogásként, anapesztikusan lüktető, ha kell, hangsúlyosra forduló ritmust, a páratlan sűrítettségű s szabadon csapongó rímelést, a versfolyam szenvedélyes emelkedését, csengő visszahajlását s egyszerre félbeszakadó és továbbáramló lezárását. Alany és tárgy azonosul, s vitázva, biztatva kettéválik az izgatott öntegezésben: a költői szólás elsőpró vágya félrehárit minden szorongató kétséget, az életerő

elapadásának, a lélek kiüresedésének örökös fenyegetését:

*S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más;
Ezzel ha elégszel,
Még várhat elégszer
Dalban vidulás.*

A holdkórosan is világos tudatú ihlet megmutatja a költői helyzet megváltozását: „Csak hangköre más”, de parancsoló erővel előírja az egyetlen megoldást is:

*Van hallgatód? Nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
– Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.*

A *Mindvégig* a világirodalomban is igen ritka intenzitású önvallomás. Arany legszemélyesebb, leggyorsabb, izzó lobogásában is legarányosabb s tömörebb versei közé tartozik. Nemhiába sorolták legszebb művei közé, már kortársai után, olyan kiváló versértők, mint Babits, Déry, Illyés!

„Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad”, sóhajtott, amikor reményvesztetten is folytatni akarta a *Csaba királyfi*-t.

Ez a régen hordozott mondanivaló szakadt föl most benne, mikor az *Őszikék* egész sor nagy verse

erősíthette már reményét s elszántságát, hogy egész életét meghatározó vallomásként kiáltsa ki költő voltát. Nem valamiféle ars poetica ez tehát, hanem létértelmezés. Ezért is magaslik ki oly erősen a költészetről, a mesterségről szóló versei közül. Ilyeneket is írt persze ebben az utolsó korszakában is. Az *Intés*, az *Aisthesis*, a *Formai nyűg* s hasonló: jól megformált, szellemes, okos, találó tanácsok kezdő vagy tanulni vágyó költők számára, Arany klasszikus ízlésének jegyében.

Két nappal későbbi dátummal írta be a *Kapcsolókönyvbe* (1877. július 26-án) a *Mindvégig* után másikat hasonlóan fontos versét, *A régi panasz*-t. Nyilván ugyanannak a teljes, vallomásos, létértelmező ihletettségnak megújult lávaömlése dobta ezt is fölszínre.

A cím azonnal utal rá, hogy régóta hordozott, érlelt mondanivalója van; a költő életének mélyéig hatoló bánalom kipanaszolása: társadalmi életének szorongató sebére, a haza sorsáról szól. *A régi panasz* és társai azt bizonyítják, hogy ahhoz a költői élménykörhöz, amelyet, jobb meghatározás híján: „a költészet autómiájá”-nak neveztem, nagyon is hozzá tartozott a közéleté. Nem a gyakorlati politikáé, hanem a nemzet életét meghatározó olyan problémáké, amelyeket jó ideje már „sorskérdéseknek” szokás nevezni. Olyan értelemben politikai költő, mint Batsányi vagy Petőfi, Arany már a forradalom idején is csak részben volt; a nemzeti elnyomás idején szükségképpen a nemzeti bánatot, reményt fejezte ki a tárgyhoz méltó emel-

kedett formában; ez lett szerkesztőként is bírálatának mércéje. Az Akadémián – ahogy láttuk – azt vallotta, hogy a tudós tudósként igazán hazafi; s akkor már így látta a költő igazi hazafiságát is.

Mind a hazai, mind a világpolitika eseményei mindvégig nagyon érdekelték; gyakorlatilag azonban egyikbe se tudott, nem is kívánt beleszólni. Ilyenfajta megnyilatkozásai, különösen a nyilvánosság előtt, megmaradtak az olyan elvi, általánosságban mozgó értékelések keretében, mint a porosz–francia háborúval kapcsolatos – már idézett – főtítkári helyzetjelentés volt. A margitszigeti áldott nyár csendjét is ilyen mértékben zavarták meg a Balkánon folyó orosz–török háború hírei. Hogy mélyen érintették a költőt, bizonyítja egy, a környezetéből eléggé kiütköző verse: a *Plevna*. A bulgáriai kisváros körüli heves harcokban sikerült akkor a törököknek egy időre megállítaniuk az orosz hadakat: ennek a „győzelem”-nek csendes ünneplése a vers. Ez is az önarckép-változatokhoz tartozik:

A Haemus ormán s a Dunánál,

Ím, óriások harca foly.

S az én műzsám – kisebb magánál –

A porba játszik, ott dalol.

Van abban jó adag önvád is, hogy a költő az „Ő”: ti. Petőfi szavára képtelenül így vall: „Nem szólok népem – a magyarhoz, / Tán meg sem értené szavam.” Pedig olyan aggodalom emészti, amelynek ismerete nélkül nem érthetjük igazán *A régi panasz*

záró sorait sem. Szükségesnek látszik tehát idézni itt annak a levélnek egy mondatát, amelyet J. Jovanovich szerb költőnek, művei fordítójának írt 1877. nov.-ben: „A keleti keresztyén népek szabadság küzdelmét a magyar nemzet éppen olyan rokonszenvvel kísérné, mint a lengyelekét, mindenkor, ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely elsősorban hazánkat fenyegeti végromlással.”

A régi panasz utolsó strófájában a végveszély egyik formája így van megfogalmazva: „Kül-erőszak elsodorjon?...”; s ez 1877-ben aligha vonatkozhatott már Ausztriára.

A nagy politikai vers szerkezete a megszólalás három formájára épül.

Az első két strófa, mintegy elhárítva a panasz felelősségét: önmegszólító második személyben szól: „Eh, mi gondod a jövőre? / Eh, a multtal mi közöd?”. De már fölmerül kétsége: „Nem talán még sokkal vérzőbb / Honfitársad kebele?” A következő két strófa a maga nevében felel: a költő tudja, hogy a felelősségben osztoznia kell, sőt ő, „a dalnak méla gyermeke” még sajjgóbban érzi a közös fájdalmat, mert „a tett melege” nem enyhítheti kínját: egymagában kell viselnie; most már harmadik személyben: „Ő, szegény, csak kínját érzi.” A negyedik strófa: a vers fordulója pedig többes szám első személyben kezdődik s megy végig:

Hogy reméltünk! s mint csalódánk!

És magunkban mekkorát!...

Hisz csak egy pontot kerestünk:

Megtalálva onnan estünk;

Így bukásunk lelki vád.

Két strófa idézi föl a bukás okait: a nemzeti érdek elvetését a személyesért, az önzést, szószátyárkodást, a bölcs hazaszeretet hiányát, mindazt, amit a kiegyezés szabadságában, a hazát „előrjögő” felelőtlenség tobzódásában át kellett élnie annak, aki a remények éveiben már úgy látta: „Még egy csalódás: annyi mint – halál!” A záróstrófa ezt a halált idézi meg:

*Egy világ hogy ránk omoljon?
Kül-erőszak elsodorjon?
Vagy itt-benn rohadni el?*

A zárlattal a kéziratok tanúsága szerint sokat vesződött: Először a végzetre hárította volna a pusztulás felelősségét: az elrothadás helyett az elsodortatást választotta. De elvetette ezt az áthárítást, vállalván a teljes nemzeti-emberi felelősséget.

A két verset nem adta közre: igazán csak a maga megkönnyebbülésére írta őket: ezért is olyan megrendítően személyesek. Az önarckép felelősségvállaló vonásait erősítve, ezért oly reménykedők, oly látnokian öntépők, s a megformálás varázsával oly fölemelők. Adyig alig írt így valaki a kiegyezés kori magyarság öntetszelgő illúzióiról; ilyen személyes azonosulással senki.

Két igen fontos politikai jellegű költeményét azonban kiadta.

A *Harminc év múlva* nyílt hitvallás a nagy barát és eszménykép örökének kötelező példájáról. Ki tudja, hova lett Petőfi?

*De így is, az évek haladó terhével,
Mely minket elaggít, te gyarapulsz névvel,
Amit adtál, abbul semmi sincs elveszve:
Fíról-fíra szállsz te, mint egy közös eszme.*

A vers így a nemzeti emlékezetben Széchenyi mellé emeli Petőfit. A szívéhez is legközelebb álló költőtárs megidézésekor azonban nem tud megállni a Széchenyi-óda magasztos általánosságánál: ezt a verset csak kísértetiesen személyes látomással tudja zárni:

*Hanem én, ki veled testben együtt éltem,
Elborulok néha s iszonyodva kérdem:
Vad kozák a láncsát hű szivedbe tolá?
Vagy fejszével ütött agyon buta oláh?...*

Legnagyobb s legellentmondásosabb hatása a *Kozmopolita költészet*-nek volt. Ezt a verset, amelynek tisztázata három nappal *A tölgyek alatt* után, s hárommal a *Vándor cipó* előtt került be a Kapcsos könyvbe, ez utóbbi első vázlatának hátlapján, egy cédulán fogalmazta meg, egy menetben. A tisztázaton főként itt is a szöveg csiszolatát javító változtatások észlelhetők. Sokat vesződött azonban a címmel és az utolsó strófával. A végleges címet két változat is megelőzte: „Csak itthon”, „Világköltészet”. A kozmopolita jelzőt azelőtt alig használta s csak prózai szövegben; akkoriban lett kapósabb, egy ideig az ellenzék büszkén jelölte vele

magát. Elítélő színezete a költészetben, főként e vers hatására lett általános.

Gyulai szívesen élt vele, már erősen „nemzetietlen”-ként értelmezve; talán azért is gondolták, hogy ő sugalmazta a verset. Ez tévedés. Voltaképpen ugyanolyan „létértelmező” vers ez is, mint a *Mindvégig, A régi panasz* s néhány társuk. Csak éppen hogy itt Arany „nemzeti költő” voltának fő kérdései kerültek előtérbe. Jellemző, hogy régi nagy sebe is, amely a *Revue des deux Mondes*-ban érte S. R. Taillandier részéről, fölújult. Ide nyilall a „két világ csodája”.

Az őt személyesen fölkereső Vadnainak csak némi töprengés után küldte el; a kísérő levélben ilyeneket írt: „nem adtam oda, mert akkori diadalaím közepett nem akartam oly hangot hallatni, melyet az érdekeltek kihívónak, támadónak vehettek volna. – Azt hiszem, a költészet nemzetisége mellett kötelesség, s legillőbb feladat felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó mohikánjaként a földön járok.” Nyilván akkor szelídítette meg az első változat sokkal keményebb befejezését. A megbolydulás nem maradt el így sem. Az ellenzék felhördült; Reviczky Gyula ellenverssel válaszolt. A *Kapcsos* könyvben végrehajtott javítás mellé Arany határozott kézzel később ezt írta: „*Az eredeti conceptus:... fajtám korcsa: / Kosmopolita cigány...*” Ez az indulatos csattanó, s ennek a szelídítés utáni helyreállítása is azt bizonyítja, hogy ebben a versében nem az önmagával folytatott „belső vérzéses” vita folytatódik – volt, aki így vélte –, hanem a nehéz

gondban kiforrott eszmény fogalmazódik meg a hitvallás szenvedélyes forróságával:

*De kis fajban, amely épp e
Rombolásnak utban áll:
Költő az legyen, mi népe
Mert kivágyni: kész halál.*

*„Légy, ha bírsz, te »világ költő«!”
Rázd fel a rest nyugatot:
Nekem áldott az a bölcső,
Mely magyarrá ringatott.*

A fölkkavarodott vitába aztán nem szólt bele, a nyilvánosság előtt még a visszaváloztatást sem végezte el; ő sem, fia sem: senki. A vers hamar önállósult: a legkülönfélébb, egymásnak nemegyszer élesen ellentmondó irodalompolitikai erők használták látványosan forgatott fegyverül. Gyulai a vers közrebocsátását az agg Toldi utolsó vitézi tettehez hasonlította. Nem indokolatlanul.

Az *Őszikék* méltatását mégsem lehet itt lezárni.

Legalább utalni kell azokra a töredékekre, vers-törmelékekre, amelyek Arany befejezett műveit ebben az utolsó korszakban is körülveszik. Ismétlem: az egész *Új folyam*-ot végül zárt hagyatéknak szánta. Tartott a nyilvánosságtól: „Mert – betegnek – izgalom, / Ha olvassák itt is, ott is, / S bírálgatják új dalom.” De, úgy tetszik, nemcsak az ilyen külső izgalmaktól tartott. Újra – mint a Nagyida romlása körül félbenmaradt szatírák s a *Bolond*

Istók féktelen első éneke idején: megtorpant a lávaömlés egy-egy túl mélyről jött vagy túl veszélyes régiókba sodró lökésétől. *A néma háború*, a *Hoc erat in votis*, a *Szózat*-ot parodizáló *Hasadnak rendületlenül*, a *Sok nagy ember*, a *Melyik a bűnös*, a *Buga Péter*, az *Örökké* azért is maradhattak töredékekben, mert kidolgozás közben túl nagy, túl veszélyes, túl fájdalmas lett a terv. *Az élet mint tivornya*, *Az agg színész* s az *En philosophe* ennek a rétegnek rengéséről ad epigrammatikus tömörséggel jelt.

De szebbnek, a nagy sztoikus bölcshez méltóbbnak látszott a sorozatot azzal a felejthetetlen búcsúverssel befejezni, amely nem utolsó verse ugyan, de az örök megújulás hitével segít át a végen:

*Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyembe más gabonát cserébe.*

Toldi szerelme

1

Elképzelhetetlen, hogy az a gazdag virágzás, amely a Kapcsos könyvbe zárt *Ószikék* lírai termését létrehozta, az epikus Arany művére hatás nélkül maradhatott volna. Ehhez túl erős volt a kötelezettség érzése, amelyet a költő mint a nemzet epikusa vállalt, s amelynek beváltását mind barátai, mind tisztelői várták tőle. De sugallhatta az effajta munkálkodást a költő alkotó igénye is, hogy amit még lehet, elérjen a maga elé tűzött legfontosabb célokból: nagyra mért töredékeinek befejezéséből. Három nagy mű folytatását, befejezését mérlegelhette akkor, amikor – az 1870-es évek elején – egészségi állapota megjavult, az alkotó munkához újra erőt érzett. A *Bolond Istók* második énekének gyakran idézett 15–16–17. strófájában megírta, hogy akkor miért éppen a legkevésbé tetszetős tárgyat vette fel újra, elbúcsúzván „jobb része arany álmá”-tól, a „hű Toldi, Csabá”-tól. Egyszerre remekké formálta azt a töredéket; s el is zárta vele a folytatás útját. A *Csaba királyfi* abbamaradásának okairól már volt, a legfontosabbról még lesz szó. Maradt tehát a Toldi „dereka”.

Emellett szólhatott, sok egyéb ok közt, főként az, hogy ebben a munkában jutott legmesszebbre, s ezzel egy trilógiát tehetett teljessé.

Melyik talál?

Hogy melyik arcképet választom rajzra kézzel?
Fényképet ír. a borsó és Kalapost.
Ez a maradvány vendégül áll a többi nyugodtan
Mennyi csak egy kézzel. így van. ez lennék én!

A halál lezárja az életművet; a történelem távlata lekerekíti, de újra is formálja, úgy, hogy színezetét, hangsúlyait, összefüggéseit megváltoztatja, más-más távlatból mutatja föl. Életművét először Arany maga akarta egységgé kerekíteni: munkáinak összegyűjtését végül is még maga irányította, s ennek az összegezésnek azt a címet adta: *Arany János Összes Művei*. Ennek megjelenését 1883-ban már nem érte meg, s hamarosan kiderült, hogy igen fontos műveit ki is hagyta belőle. Fia, László tette ezeket – még mindig nem teljesen – közzé az *Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése* négy kötetében. Hogy az *Összes Művek*-et a költő nem érezte teljes életművének, bizonyítja nem egy nyilatkozata. Elég lesz itt főként az *Epilógus* fájdalmas soraira utalnom: „Mily temérdek munka várt még / S mily kevés amit beválték / Félbe szerbe / S hány reményem hagyott cserbe!”

Pályáját töredékek sora kíséri. A „töredék”-ből nem csinált ugyan külön műfajt, mint a korai – főként német – romantikusok a „Fragment”-ből, s a modernek a „torzó”-ból; de mikor 1867-ben *Összes Költeményei*-t kiadta, fölvette azok közé, főként az *Elegyes darabok* című zárókötetbe – töredékei egy részét is; egyeseket – mint pl. *Az elha-*

gyott lak-ot, egész verssé kerekített, másokat beillesztett nagyobb kompozícióba, nemegyszer helyüket is megváltoztatva. A *Toldi szerelmé*-ről – hogy csak ezt az egyet említsem újra – úgy vélte, talán jobb lett volna „nagyreményű és sajnálatos töredéknek” hagynia. A töredékességnek ez az érzése ott bujkál minden olyan nyilatkozatában, amelyekkel a számvetés kérdéseire kellene válaszolnia. Mintha egész életére vonatkoznék az a kesernyés hely, amely oly megrendítővé teszi azt a sokszor idézett, 1855-ben Gyulainak írt önéletrajzi levelet: „Tehetségem (amit elvitázni nem lehet, különben nem volnék ott, hol most vagyok) mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátravetett, s így lettem, mint munkáim nagyobb része töredék.”

Az Arany utolsó virágkorát ünneplő közvélemény azonban nem vette észre ezt a töredékességet; részben nem is igen ismerhette az idevágó jelzéseket, hiszen csak az addig közreadott műveket olvashatta; részben szüksége is volt a nemzeti példává stilizált életmű teljességének legendájára. Az elragadtatott hangot, amellyel a *Toldi szerelmé*-t – de az egész életművet is – magasztalták, fűtötte persze a nemzeti büszkeség, de megerősítette az az igény is, hogy legyen valamilyen mérték, amelyhez költészetünk múltját, akkori termését s jövőendő céljait mérni lehessen. Az a mély meggyőződés, amely Gyulai búcsúszavaiban formálódott meg, hosszú ideig érvényes értékítéletté nőtt tehát.

„A képzelet magas röptét s a szív értéseit, a szenvedély erejét s az örök erkölcs igazi cultusát

egyesítéd műveidben. A népköltészetből merítéd ihleted, régi hagyományaink lelkesítettek, s az egyszerű népek formájában ki tudtad fejezni az ó és új kor remekíróin mívelt szellemed egész gazdagságát. A magyar nyelvűvészet fölülmúlhatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar szellem valóságos typusa voltál minden erényével, gyöngeségei nélkül.”

Gyulai okos ember volt és kiváló stilizta: ebbe a jellemzésbe minden belefért, amit akkor egy jeles magyar költő eszményképébe bárki beelátott. Még Vajda Jánosnak, a kortársak közt legjelentékenyebb ellenfelének jellemzése sem tagadhatta Arany jelentőségét. Elismerte a szerénység határaiban megmutatkozó költői önérzetének jogosságát, az általános könnyelműségben példás határozottságát, a növekvő, fényűző cifrázkodás helyett kiküzdött és megőrzött márványkeménységét, szoborszerű méltóságát, az alkotásait annyira jellemző „idomarányt”.

Az Arany költészetéről így kialakított eszmény hovatovább valamilyen általános nemzeti értékrend alapja és igazolása lett. Arany: a magyar irodalom legfőbb klasszikusa (esetleg Vörösmarty és Petőfi mellett), a benne és művében testet öltő humanitás: a nemzetivé emelt és általánosított alkotó szellem legfőbb értékjelzője.

A „nép-nemzeti iskola”, ahogy Gyulai s követői példaszerűvé stilizálták, vagy a „népies nemzeti irány”, ahogy maga a költő nevezte, egy ideig minden újító, ellenzéki, másként gondolkodó s magát

kifejezni kívánó csoport, nemzedék, mozgalom botrányköve lett. Főként azért, mert, már a költő halála után, a dualizmus virágkora, majd a kettős monarchia szétesését követő ellenforradalom megszilárdulása idején: az uralkodó hatalom érdekei szerint jelölték ki szerepét. Népen, nemzeten – láttuk – már a költő életében is sok mindent értettek. Ő maga is csak azért tudta művészi azonosságát megőrizni, mert az alapkérdésekben hű volt ifjúsága és férfikora fő elveihez; akkor is, amikor ezek már „eszmévé finomultak”. Érdemes emlékezni rá, hogy utolsó éveiben – mintha megsejtette volna Széchenyi rögeszméjét, hogy Petőfi az ő fia – reformkorunk e két nagy szellemét egy polcra helyezte, s hogy Deákban nagyobbnak látta az embert a hazafinál.

Visszavonulása, titkolódzása azt is jelezhetette, hogy látnia kellett: a „haza bölcsének” formulája: a „politikai nemzet” éppúgy valamilyen virtuális Magyarország utópiája, mint az övé: a patriarchalis, példássá tisztított humánus érzületben összefonódó nemzeti műveltség.

Persze aligha is fejthette volna ki teljesen alkotó képességeit, mikor egész életében – eltekintve a kételyekkel aláaknázott siker és remény néhány boldog, a „tett melegé”-vel átfűtött pillanatától – voltaképpen ellenzékben élt, még a legmagasabb polcon, leghívebb barátai között is. Valamit – végül már rögeszmeszerűen – mindig rejtegetnie kellett. Hogyan ne érezte volna tehát magán – akkor is, amikor a hozsannázva fölzengő kórusban legfö-

jebb a be nem váltott ígéretekre keresett mentséget – a be nem tölthetett hivatás „Nessus-ing”-ét; – s persze az egyre jobban elhatalmasodó, kínos betegség bénítását?!

De utódainak – egy nagyon is földrengéses kor gyermekeinek – sem volt könnyű épen őrizni Arany örökségét. Gyulai Pál, Rákosi Jenő meg Révai József táborában egyformán ostorként suhogtatták például a *Kozmopolita költészet*-et az arcukat váltó ellenfelekkel szemben, holott az csak *A régi panasz*-szal meg az *Epilógus*-sal együtt érvényes. A klasszikussá emelt költő egy-egy lényegében különböző művelődéspolitika érve, minősítési alapja lett. Az ilyenfajta protokoll-rangsorolások pedig általában erőszakosak, nemegyszer veszélyesek, s mindig megcsonkítják vagy meghamisítják a rangsoroltak életművét. Szerencsére mulandók is.

Volt azonban egy másik, a költő szelleméhez hívebb hagyomány is, amelyet főként a „klasszikus” minősítés kétértelműsége miatt értettek félre. Horváth János, a költő leghívebb utóda, kivételes tudós fölkészültséggel és felelősségtudattal tette meg a költőt és környezetét egy „magyar nemzeti klasszicizmus” hordozójává. Hogy ennek az ízlésfajtának mibenlétét helyesen lássuk, ismételnem kell, hogy a reformkor egész nemzetszemléletét döntően befolyásolta az a bölcséleti fölfogás, amelynek kidolgozói a történelmi fejlődést mint valamilyen szerves növekedést képzeltek el. Szerették tehát egy-egy nemzet történetét – mint valamilyen a szellemiekben tudatosodó biológikumét –

csírázásoknak, virágzásoknak, elhalásoknak menében ábrázolni. Szó volt már róla, hogy ez a szemléletmód milyen termékenyítően és pusztítóan befolyásolta a 18. század vége óta az észak- és kelet-európai fejlődést. Herder műveiből sugárzott ki: a magyarság körében főként a Kölcsey-tanítvány reformerek tolmácsolásában hatott. Horváth János is ehhez a felfogáshoz volt hű, amikor egy „tősgyökerez” (vagy ahogy ő szerette mondani: „tövön nőtt”) magyar fejlődés betetőzéseként fogta föl „nemzeti klasszicizmusunk ízlésvilágát”. Nyitott s jól megfigyelt tapasztalatait érvényesítve, végül már nem a fejlődés mindenkor példás iránymutató oromzatát értette tehát a „klasszikus” ízlésen, hanem egy fejlődésmenet betetőzését.

Vitathatatlan, hogy irodalmunkban, főként Arany életművében, sok fontos eleme megtalálható egy renaissance-klasszicista ízlésvilágnak. Bizonyos az is, hogy irodalmunk fejlődéstörténete nem töredékesebb a nyugati irodalmakénál. Erdélyi János nem ok nélkül írta Aranyról, még pályájának derekán: „A szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajló korszakból mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván új, költői világnézetet alapít meg... Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégzettnek, ha a fölvetett művészi népiesség, mely a népben még öntudatlan, a költőkben már nem volna öntudatig vive, ha nem állna a korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője.” Erdélyi azt az igaz-

ságot fogalmazta meg, hogy Arany a legtudatosabban fejezte ki mindazt, ami a nép költészetét általános emberivé, „emberségivé” (Erdélyi János szava) teszi; azzal a többlettel, hogy egy nemzeti közvéleményre támaszkodik, öntudatig vive a változatos formákban kibontakozó nemzeti sajátosságokat. Vagy amit ilyesminek tart egy-egy korszak, egy-egy sokszor elkülönülő érdekű s értéktudatú réteg, „korszellem”.

Persze azt a klasszikus elvet is, amit a költő maga így írt le: „Az én érdemem ama – félig sikerült – törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni”; elérni tehát valamit, amiről úgy vélte: ama belső forma, mely a tárggyal csaknem azonos. Ezért érezhette egy a nemzeti tárgyakat nemzeti formában megfogalmazó költészetre vágyó értelmiségi réteg az Aranyét nemzetileg klasszikusnak, tehát mértéknek.

Annak a csoportosulásnak, amelyhez ő is tartozott, bizonyosan legnemesebb szándékait fejezte ki. Ez a réteg az Aranyt is fölnevelő korban értelmiségnek nevezte magát. Mibenlétéről, kialakulásáról, létének gyökeréig hatoló válságairól keveset tudunk: egyebek közt ezért hézagosa a költőről szóló ismereteink is. Hiszen kitűnő szellemek írták róla, hogy ő „maga a magyar nép”, holott azon kívül, hogy nemességéért pereskedő taksás jobbágnak született s a szalontai parasztyafiság, szomszédság segített fölnevelni, csak egyre távolabbi kapcsolata volt a parasztnéppel; serdülő kora óta magát eszével eltartó, példás önművelő, értel-

miségi ember volt. Végigjárta ennek a rétegnek minden társadalmi fokozatát a legalsótól a legmagasabbig, s végigélte, szenvedte, lelkesülte, bírálta és vállalta ennek az igen változó arculatú rétegnek évszázados jelentőségű tudat-, szerep-, felelősség-változásait.

Az érvényes társadalomtudomány az értelmiséget csupán osztálybázisa művelt képviselőjének tartja. Ez persze általánosság. De annyit ma már mégis tud a magyar történelemtudomány, hogy ez az osztálybázis Magyarországon Arany korában is nagyon ellentmondásos, törésekkel, szembenállásokkal, gazdasági, társadalmi, sőt nemzetiségi érdekellentétekkel is megosztott volt. Hogyan érezhette volna tehát az a kis értelmiségi elit, amelyet, alighogy komoly szerephez jutott: megharmadoltak, szétszórtak, elhallgattattak – s amelyben Arany a katasztrófát túlélőkhöz, tehát a „kötelességüket remény nélkül is teljesítőkhöz” tartozott – hogyan érezhette volna magát ez a réteg biztonságban, igazán helyén, még ha élete végén néhány tagja a legfőbb polcokra került is –; hogyan érezhette volna magát akár csak gondtalannak?!

Közhely, hogy egész reformkorunk küzdelmeinek legfőbb irányítója – mint valaha a vallásé – a „nemzetiség” renkívül sokrétű, de lényegében egyirányulású eszmevilága volt. A magyar nyelv egyenrangúsítása, majd államnyelvvé emelése közben, mintegy az alkotmányos keretek kitöltése, valóságossá, emberszabásúvá tétele érdekében, újjá kellett formálni, gazdagabbá, élőbbé, sugallatosab-

bá kellett tenni azt, amit „nemzeti karakter”-nek neveztek; de úgy, hogy a kialakuló, határozottabb formát öltő értelmiség ne veszítse el – mai szóval élve – „azonosság-tudatát”. Nem züllhetett vidékies „magyarkodás”-ba se; vezetőcsoportjai mindig az „emberiség”, vagy legalább az „európaiság” eszményeire függesztették szemüket.

Ebben a küzdelemben nagy szerep jutott a szépirodalomnak. Az egész európai korszellemet átható romantika a kelet-európai – s ezen belül a magyar – fejlődésben döntő szerepet játszott: ezért is fordultak ezek a nemzeti sajtáságaikat oly erősen hangsúlyozó irodalmak a nép és a nemzeti történelem felé.

Bizonyos, hogy ennek a kelet-európai fejlődésnek magyar területén Arany a legnagyobb összegezők s a legtermékenyítőbb továbbfejlesztők közé tartozik. Láttuk, mi mindent szívott föl, teremtett újjá, vagy alkotott meg, szinte a semmiből, főként a maga tehetségére, műveltségére, kordába fogott szenvedélyére s biztos arányérzékére támaszkodva. Kétkedve elszenvedett „impertinens dicsősége” idején lett teljessé hazafiúi magánya s emberiségi nyíltsága. Ez a látszatra tört, ellentmondásos szerep pedig azért van tele mégis a nagy tragédiák katartikus sugárzásával, mert a pusztulásban is fölmagasló, a halálon is átlépő derékség megkönnyebítő, reménykeltő példájává lett. Ha Aranyt a magyar „nemzeti romantika” olyan kimagasló alkotójának nevezzük, aki a „megőrizve-meghaladni” dialektikáját érvényesítve a múltak összegzője, a realista változat kialakítója, de egyben a „magyar

modernség"-nek igen fontos előfutára is: akkor nem csupán egy vitatható elnevezést változtatunk meg, hanem a költő történeti szerepét és helyét is pontosabban kijelölhetjük.

Életművét nemcsak kora tette töredékessé, amely nem igazán tehetségére szabott feladatok elvégzésére készítette, amikor a „nemzeti epikus” vergiliusi szerepét vállaltatta el vele. Bizonyos, hogy balladáit hosszú ideig elfedték kivételes líráját, mint ahogy a befejezett Toldi-trilógia is háttérbe szorította legnagyobbra tervezett művének, a *Csaba királyfi*-nak töredékeit; költészete pedig egész, oly fontos, súlyos és korformáló prózáját. Kár azon vitatkozni, jó volt-e, már a nagy ikerpár életében, a szereposztás: Petőfi a népi-nemzeti megújulás vezérlírikusa, Arany az epikusa. Kár volna azt is találgatni, mi lett volna, ha egy hozzá méltó nemzeti színház és társulat az elfojtott drámairót szabadítja föl benne, s ad tért és közeget olyan műveknek, amelyek eredetiben segítik érvényesülni azt az alkotót, aki csak pótcselekvényként készítette el fölülmúlhatatlan drámafordításait.

Azt a mitikus-valóságos alakot, akiben nemzete ismerhetett volna önmaga legméltóbb vonásaira, akit mindennapjaiba fogadhatott s „vérré tanulhatt” volna, nem sikerült megalkotnia. De életre keltette a magyar világ egy vonzó és eleven rétegét; oly művekben, amelyek az alkotás különös erejével akkor is élnek, ha szereplőik a valóságban rég semmivé lettek már. A rendkívül töredékes tömegbázison rendkívül ellentmondásosan kialakult ma-

gyar értelmiségnek pedig éppen erre volt szüksége. Hogy a *Csaba királyfi* töredékben maradt, amellett, hogy szükségszerű volt, talán jó is.

Csaba királyfi úgy, ahogy ismerjük: vázlatos álmoként nem vonja egyedül magára a figyelmet Arany világának seregnyi élő alakjáról. Igen jó tudni, hogy Riedl Frigyestől Szerb Antalón át a mai fiatalokig a magyar értelmiség java szellemei úgy érezték: ha a nagy világlomlásból csak Arany művei maradnának fenn: a túlélők ezek olvastán megsejthetnék: kik-mik voltak a magyarok. Hogy a modern líra úttörője is volt ez a „magyar Vergilius” – vagy amit Vajda János is engedélyezett neki, ez a „magyar Cato” – azok, akiket példája fölszabadított, úgy is tudták s tudják.

Sokan a legszelídebb magyar költőnek tartják.

Aligha van igazuk. Bizonyos, hogy minden vitát, támadást, gonosz vádaskodást, s jóhiszemű félremagyarázást túlélő hatása nem a színpadias indulatokat kavarázó gesztusokból, hanem inkább szerényen gazdag személyességéből sugárzik, de örvényes műveiből annyi nehéz gond s konok bizalom, halálérzés és életerő, tanító buzgalom és művészi rafinéria, keserű kiábrándultság s megszenvedett bölcs mosoly, tisztaság és otthonosság, századok örökségét újraélesztő nyelvi gazdagság is árad, s oly időtlen érvénnyel, ahogy a kristályok mélyén pihenő fényből. Szelídsége: belátással, keserédes humorral fékezett bölcsesség. Úgy gondolom, a népszerű magyar klasszikusok között is ezért becsülik őt legtöbben.

A szeretet bensőségéből, a magányos olvasás otthonosságából, abból a jó érzésből, hogy van, s hogy a miénk: neki jutott és jut ma is a legtöbb.

De ne elégedjünk meg az efféle kicsit didaktikus szemléletmóddal.

Ez legfőbb értéként a költészet eszményítő, a valóság rideg, sebző éleit meglágyító, a szenvedélyt, az örvénylő sötétséget, az értelem átvilágított, megfékezett rendjébe szorító erejét, a tiszta formát, az érthető ábrázolást, a világos gondolatot, a jó polgári erkölcsiséget emeli ki Arany művéből. Pedig ő nemcsak „bensőséges” költő volt: főként nem a szó olyan biedermeieresen idilli értelmében, amilyet a *Családi kör* s a hozzá hasonló kisebb-nagyobb remekművek sugallnak. Sokra becsülte, kedvtelve nézte, s fájdalmasan élte is a nyers erő vadságát, a „faragatlan fá”-t, a szívósságot, a szilaj indulatot, ha pusztító – annyiszor önpusztító – erejével, ösztönös, de hatalmas természeti erőként bontakozott ki előtte: hányszor s mily beleérző erővel ábrázolta is az emberlét irracionális, kozmikus összefüggéseit!

Babits Mihály egy korai, csattanóra hegyezett tanulmányában, igen helyesen, azt írta róla, hogy „zseni a nyárspolgár álarcában”. A zseni itt nem nagyságot, hanem teremtő eredetiséget, mélységet, titokzatosságot jelent.

Ebben a pályaképben többször is szó esett arról az izzó mélyrétegről, amely Arany költészetének első látásra oly harmonikus felszíne alatt áramlik, s életművét vulkáni kitörések sorozatával teszi

szaggatottá. Petőfi a „tűzokádó”-ban ismerte föl lelkének társát; Erdélyi a kedélyélet labirintusaitól óvta. A költő azonban, bár e szakadékos terület határain ő is felállította volna a figyelmeztető táblákat, mindújra elindult azokon az útvesztőkön, amelyeken az európai nagyromantika lángelméi a lét értelmén túli örvényeihez jutottak el, hírt adva róluk, vagy beléjük sodródva. Utaltam már rá, hogy igen fontos műveit azért is hagyta abba, mert megtorpant a bennük feltörni kezdő pokolsár iszonyata előtt. Nemcsak a haza, hanem az emberlét szörnyeivel birkózva is lett töredék – ahogy mondta – műve és élete. Semmiképpen nem zárhatjuk be tehát abba a bölcsőbe, amelyre azért kért áldást, mert „magyarrá ringatta”.

A töredék általában túlmutat megvalósult önmagán. Arany is folyton arra késztet, hogy föltegyük a kérdést: mi lett volna, ha? Aki – ahogy előfordult – be szeretné fejezni e töredékek bármelyikét, biztos csődbe jut Arany zsenialitása nélkül. Aki mégis szeretné legalább elképzelni, mivé lehettek volna, éreznie kell, hogy olyan tengerhez jutott, amelynek örvényeibe nem hatolhat le szeme, mert olyan szédítő mélységek fölé hajol, amelyeket, ahogy Arany Dantét ünnepeve írta: „talán ő, talán ő sem ismert”.